

Η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης γυναικείας ταυτότητας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα· η περίπτωση της ποιήτριας Αντωνούσας Καμπουράκη.

Κωνσταντίνος Φουρναράκης

Τα δεσμά που κρατούσαν αιχμάλωτη για αιώνες τη γυναίκα στην Ελλάδα επιχείρησε να σπάσει μια Κρητικιά, η ποιήτρια Αντωνούσα Καμπουράκη ή Καμπουροπούλα¹ που γεννήθηκε στα Χανιά το 1790. Εκείνη βρήκε το θάρρος να διεκδικήσει μια θέση στην κοινωνία, ύψωσε τη φωνή της για ν' αντιμετώπισε το φάσμα της σιωπής. Στην εισήγησή μου θα προσπαθήσω να ανασύρω από τη λήθη μια πρωτοπόρο Ελληνίδα του 19ου αιώνα. Μέχρι σήμερα καμιά εγκυκλοπαίδεια ή Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας δεν αναφέρει το όνομά της. Κι όμως στην εποχή της ήταν ένα φωτεινό μετέωρο για τις ιδέες, την κοινωνική δράση και το λογοτεχνικό της έργο, ήταν η πρόδρομος της φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα. Θα επισημάνω την καταγωγή και τον πρωτοπόρο χαρακτήρα των ιδεών της, θα εξηγήσω πώς η ιδεολογία του Διαφωτισμού και της Μεγάλης Ιδέας δημιούργησε το πλαίσιο μέσα στο οποίο ορίστηκε η ταυτότητά της και θα ανιχνεύσω το γένος της αφηγηματικής φωνής της.

Η Dora d' Istria συνάντησε την Αντωνούσα στο Μεσολόγγι στα 1860. Η συνάντηση δεν ήταν τυχαία, αφού η Istria δημοσίευε για την Ιστορία των Γυναικών και ενδιαφερόταν για τη ζωγραφική. Ακούστε, λοιπόν, πώς περιγράφει την Αντωνούσα: “Une autre personne, d' une démarche imposante, complètement vêtue de noir, m' apporta deux volumes de poèmes composés par elle. Elle a dû être très- belle, ses mouvements sont lents et ses paroles rares. Elle se nomme Antonoussa Kamporopoulos et elle est de la Cydonie, dans l' île de Crète[...]”².

Με την είσοδό της στην “πόλη των ιδεών” η Αντωνούσα επεδίωκε δυο στόχους: αφενός να ιστορήσει τον κρητικό αγώνα, να κρατήσει ζωντανό στη συνείδηση του κόσμου το κρητικό ζήτημα, να επιτελέσει το χρέος της ως πολίτις και αφετέρου να εισάγει τη φωνή της γυναίκας στη δημόσια σφαίρα, να παρακινήσει και άλλες γυναίκες να εκφραστούν δημόσια, να συνειδητοποιήσουν ότι η

---

¹ Ήταν συνηθισμένο στην Κρήτη οι ανύπαντρες γυναίκες να αποκαλούνται με το πατρικό επίθετο και την παραγωγική κατάληξη -πούλα, που σημαίνει κόρη του τάδε. Επισημαίνω ότι η αναγραφή του επιθέτου της ποιήτριας ως Καμπουροπούλου (sic) στα “Ποιήματα Τραγικά” οφείλεται σε λάθος ή και σε “διόρθωση” του τυπογράφου, στον οποίο ηχούσε μάλλον παράξενα η κατάληξη -πούλα. Η ποιήτρια υπογράφει ως Καμπουράκη και Καμπουροπούλα τα αφιερωματικά στιχουργήματα της “Μνήμης”. Θεωρώ τη διευκρίνιση αναγκαία, γιατί πιθανόν να δημιουργηθεί σύγχυση στη βιβλιογραφία για το πραγματικό επίθετο της ποιήτριας. Λεπτομερέστερα στοιχεία για τη ζωή της θα δώσω στην υπό δημοσίευση μελέτη μου: “Αντωνούσα Καμπουροπούλα, μια λησμονημένη Χανιώτισσα ποιήτρια (1790-1875)”.

² Βλ. Dora d' Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée par madame Dora d' Istria*, v.1, Zurich- Meyet et Zeller, Paris-J. Cherbuliez, 1863, σ.313.

κοινωνική ταυτότητά τους δεν είναι παγιωμένη και αμετάβλητη. Γι' αυτό γράφει στην αγγελία του πρώτου βιβλίου της: “Την τραγικήν διήγησιν επιθυμούσα να εκδώσω εις φως χάριν των υπέρ πατρίδος αγωνισθέντων Κρητών και προς ενθάρρυνσιν του ωραίου φύλου[...]”. Στα επόμενα χρόνια η διεκδίκηση των δικαιωμάτων της γυναίκας, το γκρέμισμα των τειχών που τις κρατούσαν δέσμιες, μετέβαλε την ταυτότητα τους. Στην αρχή η Καμπουράκη δίσταζε να δημοσιοποιήσει το λόγο της, γιατί φοβόταν την αυστηρή κρίση των λογίων, που θα έβρισκαν ψεγάδια στο έργο της. Η ισχυρή της θέληση υπερνίκησε τα εμπόδια και η Αντωνούσα παρουσιάστηκε επώνυμα στα ελληνικά γράμματα, δήλωσε δηλαδή την ταυτότητά της. Η πράξη αυτή, πρωτοποριακή για την εποχή της, αποτελεί σταθμό για την ταυτότητα των γυναικών στην Ελλάδα, γιατί είναι η πρώτη επίσημη διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Τα “Ποιήματα Τραγικά” είναι το πρώτο βιβλίο που δημοσιεύτηκε επώνυμα από γυναίκα στη νεοελληνική γραμματεία. Τα βιβλία της Ευανθίας Καΐρη, αν και προγενέστερα της Αντωνούσας, εκδόθηκαν ανώνυμα. Αλλά και μεταγενέστερα, έχει παρατηρηθεί ότι αρκετές Ελληνίδες δημοσίευαν τα έργα τους ανώνυμα, αρχικόνυμα ή ψευδώνυμα για ν' αποφύγουν τα δυσμενή σχόλια για την ενασχόλησή τους με τη συγγραφή, που τότε θεωρείτο ανάρμοστη και ασυμβίβαστη με το φύλο τους³. Αλλά η απουσία του ονόματος συνεπάγεται και απουσία ξεκάθαρης ταυτότητας.

Η Αντωνούσα πίστευε ότι ο ορθός λόγος είναι ίδιον και των δύο φύλων. Η γυναίκα, λοιπόν, ως ισότιμη με τον άνδρα και προικισμένη με λογική είναι ικανή να συμμετέχει στην πολιτική και να συμβάλλει στις εθνικές διεκδικήσεις. Ο εθνικισμός είχε ανάγκη όλα τα άτομα της κοινωνίας για να πραγματοποιήσει τους στόχους του και οι γυναίκες δεν μπορούσαν να λείπουν από αυτό το μεγάλο σκοπό⁴. Η γυναικεία φυλή δειλά στην αρχή βγαίνει στο προσκήνιο. Η αρχή έγινε μετά την επανάσταση του '21 με την Καμπουροπούλα.

Ο κάθε ένας χρεωστεί καλό να ενεργήση,

πάντοτε στην πατρίδα του, και να την ωφελήση,

Ο γενικός κανονισμός ποτέ δεν εμποδίζει,

να ομιλήσει ο καθείς εκείνο, που νομίζει.

Κ' η γυναικεία η φυλή βρίσκεται προικισμένη,

ο πάνσοφος Δημιουργός την έχει ποιημένη [...]. (Ποιήματα Τραγικά σ. α')

Η παιδεία της, η οικονομική της ανεξαρτησία, το φιλελεύθερο περιβάλλον της Σύρου, η Μεγάλη Ιδέα, όλα αυτά συνέβαλαν στη δημιουργία της ταυτότητας της Αντωνούσας. Ας σταθούμε στην παιδεία της, όταν στην Ελλάδα ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκπαίδευση άγγιζε το

3Βλ. Ειρήνη Ριζάκη, *Οι “γράφουσες” Ελληνίδες, σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2007, σ. 143-165.

4 Η διαμόρφωση της ταυτότητας των γυναικών μέσω της εθνικής ιδέας, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, έχει μελετηθεί διεξοδικά. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερσις των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα 1987 και Δήμητρα Τζανάκη, *Δούλα και κυρά, όψεις εθνικισμού: Ρόλοι και συμπεριφορές στην Ελλάδα των ρομαντικών Χρόνων 1836-1897*, Αθήνα 2007.

98%. Στην Κρήτη είχε μάθει να γράφει και να διαβάζει. Έπειτα στο περιβάλλον της Σύρου, όπου βρέθηκε πρόσφυγας, υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να διευρύνει την παιδεία της. Δε θα ήταν ήταν άστοχο, παρ' όλο που δεν μπορεί ως τώρα να τεκμηριωθεί από τις πηγές, αν λέγαμε ότι η Αντωνούσα συναντήθηκε στη Σύρο με την Ευανθία Καΐρη, που δίδασκε στο Παρθεναγωγείο της Ερμούπολης μέχρι το 1839 και έγινε “μαθήτριά” της, επηρεάστηκε δηλαδή από τις ιδέες και το παράδειγμά της. Η Αντωνούσα πίστευε στη μεταμορφωτική δύναμη της παιδείας και ότι η πνευματική αναγέννηση του Γένους, θα σπάσει τα δεσμά κάθε σκλαβιάς. Συντασσόμενη με τη γνώμη του Κοραή γράφει σ' ένα της ποίημα: Συ αγαπητή μου Κρήτη, έχετο εις καύχημά σου. / Με τα όπλα της παιδείας τα αγαπητά σου τέκνα / θα συντρίβουν τα δεσμά σου (Η Μνήμη, σ.38).

Η Αντωνούσα γνώριζε τις ιδέες των προοδευτικών εκπροσώπων του Διαφωτισμού, για την ισότητα των δύο φύλων και το δικαίωμα συμμετοχής των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Γράφει σχετικά: “Η στιχουργική αυτή εξιστόρησις, συνθεμένη με αχειραγώγητον από παντός είδους παιδείας νουν, είναι φυσικόν προϊόν γυναικείου πνεύματος, το οποίον η φιλαυτία των ανδρών κατέχει δεσμευμένον εις το σκοτεινόν της αμαθείας περίβολον, τον οποίον άρχισε να κρημνίζει η φιλοσοφία κατά τον παρόντα αιώνα”. Οι φιλοσοφικές ιδέες, που υπονοεί, θα πρέπει να αναζητηθούν στις απόψεις του εγκυκλοπαιδιστή φιλόσοφου Νικολά Κοντορσέ, ο οποίος το 1790 – χρονιά που γεννήθηκε η Αντωνούσα – σε ένα πολιτικό του δοκίμιο έκανε λόγο για τα ατομικά και πολιτικά διακαιώματα των γυναικών. Από τους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ο Ρήγας είχε ζητήσει την καθολική εκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών και την ένοπλη συμμετοχή των γυναικών στην άμυνα του Γένους. Στα 1835, όταν η Αντωνούσα βρισκόταν στη Σύρο, ο Νεόφυτος Βάμβας δημοσίευσε εκεί τις παιδαγωγικές του απόψεις. Ζητούμενο βέβαια παραμένει πώς έγινε η μετακένωση των προοδευτικών ιδεών του Διαφωτισμού στην ποιήτρια. Δεν ήταν, νομίζω, δύσκολο τα ιδεολογικά ευρωπαϊκά ρεύματα να φτάσουν σε ένα κοσμοπολίτικο μέρος, όπως ήταν η Σύρος τον 19ο αιώνα. Αλλά και η Ευανθία Καΐρη, φορέας των ευρωπαϊκών ιδεών, επηρεασμένη από τις ιδέες του Κοραή, θα επέδρασε στη διαμόρφωση της σκέψης της Αντωνούσας, αν και οι απόψεις τους όσον αφορά την κοινωνική ταυτότητα των γυναικών δεν φαίνεται ότι ταυτίζονται. Στη σκέψη της επέδρασαν, τέλος, και οι λόγιες Ευρωπαϊές της εποχής της, ιδιαίτερα ο πατριωτισμός της ποιήτριας Αγγελικής Πάλλη- Bartolommei⁵.

Θα προσπαθήσουμε αρχικά να προσεγγίσουμε τη γραφή της Αντωνούσας στα “Ποιήματα Τραγικά”, στην πολύστιχη έμμετρη αφήγηση, περίπου 2800 στίχοι, που εξιστορεί την επανάσταση του 1821 στην Κρήτη. Η ιστορία χωρίζεται σε δυο μέρη: το πρώτο από την έναρξη της επανάστασης έως την άφιξη του τουρκοαιγυπτιακού στόλου το 1824, που σηματοδοτεί το πρώτο δύσκολο σημείο στην εξέλιξη του Αγώνα, το δεύτερο από εκείνη τη χρονική στιγμή μέχρι το τέλος

5Βλ. Dora d' Istria, ό.π., σ. 315 πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Νεοελληνικά Δοκίμια και μελέται*, τ. Β, Αθήνα 1983, σ. 107-128.

της επανάστασης και την παράδοση της Κρήτης στην Τουρκία. Μετά από μια τυπική εισαγωγή, που συνηθίζεται στα έπη και τις ιστορικές ρίμες, η ποιήτρια διηγείται κατ' επιλογήν τις σπουδαιότερες μάχες της επανάστασης. Αποσιωπώνται όμως μάχες που ήταν αρνητικές για την εξέλιξη του αγώνα ή παρουσιάζονται ως θετικές άλλες που ως προς το αποτέλεσμα ήταν αμφίροπες. Ενώ, για παράδειγμα, η Αντωνούσα είχε πληροφορηθεί την ανεπιτυχή μάχη έξω από το φρουρίου του Ρεθύμνου και το θάνατο του Βαλέστρα, τη σφαγή στο σπήλαιο του Μελιδονίου, την αιματηρή και ανεπιτυχή προσπάθεια κατάληψης της Γραμβούσας το 1823, όπως συμπεραίνουμε από τις “Παρατηρήσεις της εκδότριας”, αποφεύγει κάθε περιγραφή, που θα μπορούσε να ζημιώσει την επαναστατική εικόνα των Κρητικών. Γιατί συμβαίνει αυτό; Ας έχουμε υπόψη μας ότι το ποίημα δημοσιεύεται ένα χρόνο πριν την κρητική επανάσταση του 1841. Άρα το ποίημα είναι και προπαγανδιστικό, ή καλύτερα ένα ποίημα στρατευμένο, αφού θέλει με επαγωγικό τρόπο να αποδείξει ότι ενώ οι Κρητικοί ξεσηκώθηκαν το '21 και είχαν τόσες επιτυχίες, η Κρήτη δεν απελευθερώθηκε με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Η ποιήτρια δε χρησιμοποίησε γραπτές πηγές, αλληλογραφία ή εκθέσεις μαχών για να συντάξει την ιστορία της. Έγραφε έχοντας οδηγό τα βιώματά της και όσες πληροφορίες συνέλεξε από τους αγωνιστές. Η αφήγηση μερικών μαχών δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από άλλες πηγές, και απηχεί μάλλον την προφορική μυθοπλασία των Κρητών ή είναι λογοτεχνική επινόηση της ποιήτριας, αφού σε αρκετές ακολουθείται μια σχεδόν τυπική πορεία στην αφήγηση. Φαίνεται ότι η ενασχόλησή της Καμπουροπούλας με την ιστοριογραφία δυσaráεστησε όσους θεώρησαν ότι με την παράληψη των κατορθωμάτων τους θιγόταν η προσωπική τους φιλοτιμία. Απαντώντας στους επικριτές της αναφέρει ότι τα λάθη και οι τυχόν παραλείψεις στην ιστορική συγγραφή της οφείλονται στους πληροφορητές της και όχι σε δική της πρόθεση.

Τα “Ποιήματα Τραγικά” ανήκουν στην μακρά λογοτεχνική παράδοση των έμμετρων υστεροβυζαντινών ιστορικών αφηγήσεων⁶, όπου διασταυρώνονται τα ρεύματα της λόγιας και της λαϊκής παράδοσης, η αφήγηση του λόγιου χρονογράφου και του αγράμματος ριμαδόρου. Την παράδοση της κρητικής ιστορικής ρίμας η Αντωνούσα την κατέχει καλά⁷. Η συνύπαρξη του δημώδους και του λόγιου στοιχείου φαίνεται και στη μεικτή γλώσσα του ποιήματος. Με τα “Ποιήματα Τραγικά” κυριεύεται ένα κατεξοχήν αντρικό λογοτεχνικό οχυρό, με την έννοια ότι είναι η πρώτη γυναίκα, που καταπιάστηκε με την ιστορική αφήγηση, ασχολία, που από τα χρόνια του Ομήρου ήταν αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών. Αυτό θα πρέπει να προσεχθεί ιδιαίτερω, ότι η Αντωνούσα είναι η πρώτη Ελληνίδα ιστορικός. Τα Απομνημονεύματα του Κ. Κριτοβουλίδη για την

6 Για τις έμμετρες ιστορικές αφηγήσεις βλ. και Άλκης Αγγέλου, “Πρώιμες μορφές ιστορικών αφηγήσεων”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτικής Αθηνών, τ. Γ', σ. 402-408 και Στέφανος Κακλαμάνης, *Άνθιμος (Ακάκιος) Διακρούσης, Ο Κρητικός Πόλεμος*, Αθήνα 2008, σ. 73-94, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

7 Για τα είδη της κρητικής ιστορικής ρίμας και τους τρόπους ανάπτυξης της αφήγησής της βλ. Κωνσταντίνος Φουρναράκης, “Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης και το δημοτικό τραγούδι”, *Εν Χανίοις*, τ.2, 2008, σ. 123-138.

επανάσταση στην Κρήτη άργησαν είκοσι χρόνια μέχρι να δουν το φως της δημοσιότητας. Η Αντωνούσα έγραφε χωρίς να έχει μπροστά της μεγάλη συγγραφική παραγωγή με κείμενα του Αγώνα, εκτός από τις ιστορικές ρίμες, και τα έργα του Χριστόφορου Περραιβού, “Απομνημονεύματα Πολεμικά, διαφόρων μαχών συγκροτηθεισών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τε το Σούλιον και Ανατολικήν Ελλάδαν”,(Αθήνα 1836) τον τίτλο του οποίου φαίνεται ότι μιμείται και στους τίτλους των κεφαλαίων της αφήγησής της γράφοντας: “Πόλεμος και νίκη των Ελλήνων ή Πόλεμος πρώτος, δεύτερος”. Διαβάζοντας τους στίχους της έχουμε την εντύπωση ότι η ποιήτρια υιοθετεί την αντρική ρητορική, την αντρική φωνή στο έργο της. Τον 19ο αιώνα οι γυναίκες καλλιέργησαν λογοτεχνικά είδη, που συνδέονται με τον προσωπικό, εξομολογητικό λόγο, κατεξοχήν, δηλαδή, τη λυρική ποίηση, την επιστολή, το ημερολόγιο, το απομνημόνευμα. Η προτίμηση αυτή απηχεί και τον περιορισμό, που υφίσταται η γυναίκα από το δημόσιο βίο. Η Αντωνούσα ξεπερνά το αυτοβιογραφικό επίπεδο του λόγου και ασχολείται με το είδος της έμμετρης ιστοριογραφίας, δείχνοντας έτσι με το έργο της, “προϊόν του γυναικείου πνεύματος” εισέρχεται στη δημόσια σφαίρα, ιστορεί τα κοινά και τα εθνικά και όχι τα ιδιωτικά, κατακτά την ιστοριογραφία, ένα κατεξοχήν αντρικό λογοτεχνικό είδος. Η ποιητική εξιστόρησή της δεν προσιδιάζει με το ύφος της γυναικείας γραφής, τη λεπτότητα, το συναισθηματισμό, τη γλυκύτητα, όπως τουλάχιστον φαίνεται να εννοεί τη γυναικεία γραφή στα 1896 ο Ροΐδης⁸. Ο λόγος της έχει κάτι το αρρενωπό, τραχύ και σκληρό πολλές φορές, αφού αφηγείται έργα του πολέμου, μάχες ανδρών⁹.

Αξιομνημόνευτη είναι και η πολιτική δράση της Καμπουράκη, η οποία θα πρέπει να διερευνηθεί σε σχέση με το λογοτεχνικό της έργο. Η ενασχόληση της ποιήτριας με την πολιτική ήταν αμείωτη μέχρι το τέλος της ζωής της. Τότε, βέβαια, ήταν πέρα από κάθε φαντασία να μιλάμε για πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά σε όλο τον κόσμο. Στα 1840, όταν η Αντωνούσα δημοσίευσε το πρώτο βιβλίο της, πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο παγκόσμιο συνέδριο κατά της δουλείας, αλλά απαγορεύτηκε η συμμετοχή γυναικών σ' αυτό. Το 1848, ένα χρόνο μετά τη δημοσίευση επιστολών της Αντωνούσας, οι Αμερικανίδες συγκάλεσαν στη Ν. Υόρκη το πρώτο φεμινιστικό συνέδριο, εγκαινιάζοντας έτσι συντονισμένη δράση για τα δικαιώματα των γυναικών. Ας έχουμε υπόψη μας, επίσης, ότι μόλις το 1952 στην Ελλάδα οι γυναίκες θεωρήθηκαν ικανές να έχουν άποψη για τα δημόσια πράγματα και τους δόθηκε πλήρες δικαίωμα ψήφου. Η Αντωνούσα από το 1840 εξέφραζε την άποψή της για τα εθνικά, έκρινε την πολιτική των ξένων,

---

8 “Τας γραφούσας γυναίκας αγαπώμεν υπό τον όρον να μη μετενδύονται γράφουσαι εις άνδρας, αρκούμεναι εις του φύλου των τα χαρίσματα, την λεπτότητα, την χάριν, την φιλοκαλίαν, την ευαισθησίαν ή και την πονηρίαν”. Βλ. Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, τ. Ε', επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα 1979, σ.121-131, το παράθεμα στη σ. 121.

9Σχετικά με τις διαφορές της γυναικείας και της ανδρικής γραφής/ρητορικής και το θεωρητικό πλαίσιο της φεμινιστικής κριτικής βλ. Βαγγέλης Αθανασόπουλος, *Οι μάσκες του ρεαλισμού*, τ. Α', Αθήνα 2003, σ. 485-492 και 589-590. Επίσης στο: *Λόγος γυναικών*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Κομοτηνή 26-28 Μαρτίου 2004, Αθήνα 2006, σ.479-520.

συμβούλευε τον βασιλιά και τους πολιτικούς. Δείγματα τις παρέμβασης της σε πολιτικά ζητήματα βρίσκουμε σε όλα τα έργα της. Στο τέλος των “Ποιημάτων Τραγικών” υπάρχει ένα στιχούργημα κατ' αλφάβητο, με το οποίο παρακαλεί τη βασίλισσα Αμαλία να θέσει το ζήτημα της Κρήτης στους Δυνατούς της Ευρώπης και να συναινέσει στο νέο απελευθερωτικό κίνημα. Το 1847, στο πρώτο της θεατρικό έργο δημοσιεύει τρεις έμμετρες επιστολές, το πρώτο δείγμα πολιτικού λόγου γραμμένο από Ελληνίδα, οι οποίες απευθύνονται στον Όθωνα, στον τσάρο Νικόλαο Α΄ και στον πρωθυπουργό Ιωάννη Κωλέτη. Οι επιστολές πρέπει να ερμηνευτούν μέσα στα συμφραζόμενα και στους πόθους της εποχής. Είναι μια δημόσια πολιτική πράξη, μια πολιτική παρέμβαση. Το ότι μια γυναίκα, που εκείνη την εποχή δεν έχει πολιτικά δικαιώματα, απευθύνεται σε πρόσωπα που ασκούν εξουσία προτρέποντάς τα να μεσιτεύσουν για την πατρίδα της και να εφαρμόσουν μια επιθετική εξωτερική πολιτική για την απελευθέρωση των αλύτρωτων περιοχών, είναι νομίζω πολύ σημαντικό, γιατί εκτός των άλλων φανερώνει ότι η Καμπουροπούλα είχε συνειδητοποιήσει ότι και οι γυναίκες ήταν ικανές για μια δυναμική παρουσία στη δημόσια σφαίρα. Στην επιστολή προς τον Όθωνα ο λόγος αγγίζει τα όρια της κολακείας και της ρητορικής μεγαλοστομίας, αλλά και της καλυμμένης κριτικής και σκοπό έχει να παρακινήσει το βασιλιά για νέα επαναστατικά κινήματα για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.

Αν και Αντωνούσα είχε βραβευθεί από τον Όθωνα με το παράσημο του Αγώνα, προσχώρησε το 1862 στη μυστική αντιοθωνική εταιρεία. Μετά την έξωση του Όθωνα δημοσίευσε, στα 1863, τη συλλογή ποιημάτων με τίτλο “ Η Μνήμη”, ωδές για τους πεσόντες και επιζώντες αγωνιστές στην εξέγερση κατά του Όθωνα, στις οποίες επαινούνται και φιλελεύθερες κυρίες, που μετείχαν στο κίνημα. Εντύπωση προκαλεί ότι η ποιήτρια γνώριζε τόσες πολλές λεπτομέρειες για τους πρωταγωνιστές του κινήματος. Έχοντας υπόψη μας, λοιπόν, την έντονη πολιτική της δραστηριότητα και ότι εκείνη την εποχή δεν υπάρχει άλλη γνωστή συγγραφέας με πολιτικό λόγο, θεωρούμε ότι πρέπει να ταυτίσουμε την Καμπουράκη με την ανώνυμη συγγραφέα ενός ημερολογίου για το αντιοθωνικό κίνημα με τίτλο: “Η νύξ της 10 προς 11 Οκτωβρίου 1862 εν Αθήναις μεθ' όλων των ουσιωδεστέρων γεγονότων μέχρι της 21 του αυτού μηνός, συνετάχθη παρά της Ελληνίδος Α. Κ. προς γνώσιν των ομογενών και των δύο φύλων”. Από νοηματικές και υφολογικές ενδείξεις και τα αρχικά γράμματα “Α. Κ”, που αντιστοιχούν στα αρχικά του ονόματος Αντωνούσα Καμπουροπούλα, οδηγηθήκαμε στο ασφαλές συμπέρασμα ότι δημιουργός του κειμένου είναι η Καμπουράκη¹⁰. Η συγγραφέας αφηγείται ότι μόλις έμαθε για το κίνημα αποφάσισε μεταμφιεσμένη σε άντρα, ανάλογα έπραξε και η Ελένη Αλταμούρα για να σπουδάσει, να βγει στους δρόμους της Αθήνας για να συμμετάσχει στο κίνημα και να συλλέξει πληροφορίες. Με την απόκρυψη της ταυτότητάς της η Α. Κ. απελευθερώνεται από τη μειονεκτική θέση της γυναίκας και

¹⁰ Η φράση, για παράδειγμα, “Η Συμπολίτις σας Α. Κ.” στο τέλος του βιβλίου “Η νύξ[...]” μπορεί να συσχετιστεί με τη φράση “Η ελαχίστη Συμπολίτις σας Αντωνούσα Ι. Καμπουροπούλα” του βιβλίου “Η Μνήμη”.

εισέρχεται στον κόσμο των ανδρών. Η συγγραφέας συγκλονίστηκε με όσα έζησε και έγραψε αυτό το πολιτικό κείμενο για να μεταδώσει την εμπειρία της στους αναγνώστες και των δύο φύλων, ιδιαίτερα στις κυρίες, που δεν μπορούσαν να γνωρίσουν, όσα εκείνη βίωσε κρυμμένη κάτω από τα αντρικά ενδύματα.

Με συνέπεια δηλώνει η Καμπουράκη την παρουσία της στο χώρο του θεάτρου, χώρο κατεξοχήν δημόσιο και γι' αυτό αποκλεισμένο από τη γυναικεία παρουσία με τρεις πεντάπρακτες πατριωτικές τραγωδίες¹¹. Στα 1846, ανέβηκε στη Σύρο ο “Γεώργιος Παπαδάκης” και δημοσιεύτηκε το 1847. Πριν πεθάνει, το 1875, δημοσίευσε το δράμα “Η έξοδος του Μεσολογγίου”. Σ' αυτό παρουσιάζεται η Τασούλα Σκαρλάτου, που ακολουθούσε το ελληνικό στρατόπεδο σε όλους τους κινδύνους και θαυμάζοταν από όλους για το μεγάλο ενθουσιασμό και τον ακράτητο ηρωισμό της εκφράζοντας έτσι τη θαυμαστή “ισοζυγία δυνάμεων μεταξύ αντρών και γυναικών”.

Από τα τρία της θεατρικά έργα, θα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα το ηρωικό δράμα “Λάμπρω”, γιατί θεωρούμε ότι είναι το σημαντικότερο της ποιήτριας και γιατί σ' αυτό μπορούμε να ανιχνεύσουμε, περισσότερο απ' ό,τι στα άλλα, την εικόνα της γυναικείας ταυτότητας¹². Η Καμπουροπούλα δε δημοσίευσε κάποιο αυτοβιογραφικό κείμενο. Το εντυπωσιακό είναι ότι η ηρωίδα του εν λόγω δράματος αποτελεί ολοφάνερα μια λογοτεχνική περσόνα της συγγραφέως. Δεν θα ήταν δύσκολο, όσοι γνώριζαν τη ζωή της, να ταυτίσουν την Αντωνούσα με την ηρωίδα του δράματος, τη Λάμπρω. Και η Λάμπρω κατέφυγε πρόσφυγας στην Ερμούπολη της Σύρου, αφού έχασε τους περισσότερους συγγενείς της στην κρητική επανάσταση και στη Σύρο ερωτεύτηκε το Φλώρο. Ένα άλλο πρόσωπο του δράματος, η Αντώ (Αντωνούσα), φίλη της Λάμπρω, απηχεί τη φωνή της λογικής, στην ευαίσθητη προσωπικότητα της ποιήτριας. Ο Φλώρος θα λέγαμε ότι είναι η λογοτεχνική περσόνα του δεύτερου συζύγου της, του Εμμανουήλ Ζαραχάνη. Η ποιήτρια ασκεί κοινωνική κριτική, ιδιαίτερα όσον αφορά το γάμο ανθρώπων από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, γιατί πιθανότατα και η ίδια ως φτωχή πρόσφυγας θα συνάντησε δυσκολίες μέχρι να γίνει αποδεκτή η σχέση της με το δεύτερο σύζυγό της. Ο Φλώρος και η Λάμπρω, αν και Έλληνες, χαρακτηρίζονται “ξένοι”, γιατί ήταν ετερόχθονες. Ο Αλέξανδρος, αδελφός της Λάμπρω, έχει όλα τα χαρακτηριστικά του αδελφού της Αντωνούσας, Γεωργίου: αγωνιστής του 1821, που κατόρθωσε να ξεφύγει από τους Τούρκους και εγκαταστάθηκε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Η επιθυμία της Λάμπρω να ντυθεί αντρικά για να συμμετέχει στις μάχες της κρητικής επανάστασης απηχεί την επιθυμία της ίδιας της

¹¹ Για το ελληνικό πατριωτικό δράμα έχει μιλήσει τεκμηριωμένα και εύστοχα ο Β. Πούχγερ σε πολλές μελέτες του. Βλ. κυρίως Β. Πούχγερ, *Γυναικεία δραματολογία στα χρόνια της επανάστασης*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001. Βλ. και Σοφία Ντενίση, “Ευανθία Καΐρη, Αντωνούσα Καμπουράκη, Μαρία Μηχανίδου: διαφορετικές εκφάνσεις του πατριωτικού ιδεώδους στο δραματουργικό έργο τριών γυναικών δημιουργών του 19ου αιώνα”, *Ο Ελληνισμός στον 19ο αιώνα, Καστανιώτης*, Αθήνα 2006, σ. 136-140. Παρατηρήσεις για το δράμα “Γεώργιος Παπαδάκης” διατύπωσε πρώτη η Dora d' Istria, χαρακτηρίζοντας τον κεντρικό ήρωα “un soldat patriote” ό.π., σ. 313-315.

¹² Η “Λάμπρω” διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα πατριωτικά δράματα της συγγραφέως. Στο πλαίσιο αυτό η ποιήτρια θίγει και κοινωνικά ζητήματα της εποχής της, χωρίς βέβαια να καταφεύγει σε μια μονομερή κοινωνική ανάλυση, μετατρέποντας το έργο σε ένα αστικό -κοινωνικό δράμα.

ποιήτριας. Το αυτοδιηγητικό δράμα της, δεν πρέπει να διαβαστεί, βέβαια, ως αυτοβιογραφία, αφού εμπεριέχει και τη μυθοπλασία¹³. Η ηρωίδα από ένα σημείο και έπειτα ακολουθεί τον αυτόνομο δρόμο των λογοτεχνικών ηρώων, την πορεία όχι της πραγματικής ζωής, αλλά την πορεία της δραματικής ποίησης, για να εκφράσει το βαθύτερο και καθολικότερο νόημα με το παράδειγμα “ηθικοτάτου έρωτος”, και γι' αυτό στο τέλος σκοτώνεται στο πεδίο της μάχης.

Το δράμα στο σύνολό του αποτελεί και μια ρομαντική ανάγνωση του “Ερωτόκριτου”¹⁴, δείχνοντας πώς το αριστούργημα της κρητικής λογοτεχνίας επέδρασε ευεργετικά ως μορφή και περιεχόμενο στη γραφή μιας Κρητικιάς του 19ου αιώνα, ομότεχνης του Κορνάρου. Αν ο “Ερωτόκριτος” είναι η μυθιστορία του έρωτα δύο νέων, η “Λάμπρω” είναι το δράμα της αγάπης για την πατρίδα, τον αδελφό και τον αγαπημένο/η. Πατριδολατρία, αδελφική αγάπη και έρωτας είναι οι τρεις ιδεολογικοί άξονες του δράματος. Η έννοια της μεταβολής της τύχης, που κινεί την πλοκή του “Ερωτόκριτου”, κινεί δραματουργικά και την υπόθεση της “Λάμπρω”, αφού οι ήρωες μεταπίπτουν από τη δυστυχία στην ευτυχία και αντίστροφα. Οι ωραίοι στίχοι της Καμπουροπούλας απηχούν μεταπλασμένη την ιδέα του Κορνάρου:

Του κόσμου δε τα πράγματα καμμιά φορά γυρίζουν,
άλλους σηκώνουν υψηλά κι άλλους βαθειά βυθίζουν (σ. 29)

Ήξευρε πως οι ουρανοί ό,τι αποφασίσουν,
τα πάντα, καίτοι δύσκολα, ευκόλως τα γυρίζουν. (σ. 56)

Η Λάμπρω και ο Φλώρος είναι καθαρά ρομαντικοί ήρωες. Ερωτεύονται με πάθος και θυσιάζουν τη ζωή τους για την πατρίδα τους. Κινούμενοι από έντονο συναισθηματισμό, δε διστάζουν να επιδιώκουν τη βλάβη, για τον χριστιανισμό, αυτοκαταστροφή, κάθε φορά που η τύχη τους είναι εναντία. Έξι συνολικά φορές οι φίλοι τους τους αποτρέπουν από την αυτοκτονία. Ανάλογες παρορμητικές αντιδράσεις έχουν και οι ήρωες στο ποίημα του Κορνάρου: Ο Χαρίδημος, για παράδειγμα, θέλει να αυτοκτονήσει, όταν συνειδητοποιεί ότι σκότωσε κατά λάθος την αγαπημένη του, αλλά οι φίλοι του τον αποτρέπουν (Ερωτόκριτος, Β, στ. 721-738) και η Αρετούσα δε θέλει πια να ζήσει, όταν μαθαίνει ότι ο αγαπημένος της πέθανε στην ξενιτιά (Ε, στ. 959-1076). Η δύναμη του έρωτα, επιφέρει ως νόσος αλλαγές στην ψυχολογία των ηρώων και περιγράφεται με χνάρια παρμένα από τον “Ερωτόκριτο”. Με τέτοια λόγια εξομολογείται η Λάμπρω τον έρωτά της:

Θαρρώ, Αντώ, μ' εγνώρισες ότ' ήμην εναντία,
ποτέ δεν παραδέχτηκα του έρωτος λατρεία.

¹³Πρβλ. τα αυτοβιογραφικά στοιχεία στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης *Αυτοβιογραφούμενος*, επιμέλεια Π. Μουλλάς, Αθήνα 1981 και Γ. Φαρίνου- Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα 1987, σ. 243-290.

¹⁴Ως ρομαντικό μυθιστόρημα διάβαζε και ο Ροΐδης τον “Ερωτόκριτο”, όταν έγραφε στην “Πάπισσα Ιωάννα”: “Και μη νομίσης, αναγνώστα, ότι Ερωτόκριτός τις, σούτσειος ήρως ή άλλο τοιούτον δίποδον του ρομαντικού θηριοτροφείου είχε κατανήσει ο καλός Φρουμέντιος.” Βλ. Εμμ. Ροΐδης, *Άπαντα*, τ. Α, επιμ. Α. Αγγέλου, Αθήνα 1978, σ. 208. Από τα έργα της εποχής του ελληνικού ρομαντισμού η Αντωνούσα φαίνεται ότι γνωρίζει τα ποιήματα “Άννα και Φλώρος ή ο πύργος της Πέτρας” (1855), “Χίος Δούλη” (1858) και “Άγιος Μηνάς” (1860) του Θ. Ορφανίδη, από τα οποία αντλεί και πληροφορίες για τη σφαγή της Χίου.

Και τώρα τι με έκαμε να είμαι τρομασμένη,
Να μου μιλούν και να θαρρώ πως είμαι ζαλισμένη. (σ. 31)

Παρόμοια εκφράζει και ο Φλώρος τον έρωτά του στην αγαπημένη του:

Τώρα τα πάντα μ' ενοχλούν, καθ' όλα τυραννούμαι,
εις πάντα είμαι δυστυχής, σε μόνην συλλογούμαι.
Αν κοιμηθώ μίαν στιγμήν, θαρρώ με πλησιάζεις,
νομίζω πως την χείρα μου ζητείς και μου φωνάζεις.(σ. 34)

Και η Λάμπρω απαντά στην πρόταση του Φλώρου να γίνει “κυρία της καρδιάς” του:

Ως όνειρο μου φαίνεται αυτό που μου προτείνεις,
πλην είναι όνειρον γλυκό, αγάπης ευφροσύνης. (σ. 34)

Οι παράφορες συναισθηματικές εκδηλώσεις των ηρώων, η απελπισία, ο θρήνος, ο σφοδρός έρωτας, οι τάσεις αυτοκτονίας κατευνάζονται με τη φωνή της λογικής, που εκφέρεται στο δράμα από μεγαλύτερους και φίλους, τη θεία Βασιλική, την Αντώ, τον Αλέξανδρο και τον Λεωνίδα, οι οποίοι δρουν ως βοηθοί, σύμβουλοι, παρηγορητές των δύο νέων. Για ακούστε πώς η Βασιλική, σαν άλλη Φροσύνη, συμβουλεύει την εμμανή, την “αφορμαρά”:

Λάμπρω μου, πώς παραφρονείς, ομίλησε, παιδί μου,
Ηξεύρεις ότι από σε κρέμαται η ζωή μου;
Πώς εις τον κήπον έτρεξες πολύ συλλογισμένη,
με ξίφος εις τας χείρας σου και κατατρομασμένη; (σ. 8)

Αλλού η Βασιλική δίνει μια λογική ερμηνεία για τα όνειρα, που τόσο ταράσσουν τη Λάμπρω. Τα όνειρα στο δράμα δεν προΐκονομούν την εξέλιξη της υπόθεσης, αφού η ερμηνεία τους διαψεύδεται από τα γεγονότα. Τα στεγανά των κοινωνικών τάξεων υφίστανται στη Σύρο του 19ου αιώνα, γι' αυτό και η Αντώ συμβουλεύει τη Λάμπρω να μην ερωτευτεί, αυτή, μια ορφανή προσφυγοπούλα τον Φλώρο, νέο από ανώτερη κοινωνική τάξη, γιατί δε θα “σώσει” – το ρήμα μας πάει κατευθείαν στο κρητικό ιδίωμα – εκείνο που ποθεί.

Πολύ ψηλά επέταξες, πολύ μακράν απλώνεις,
ματαίως θα ενοχληθής, ό,τι ποθείς, δεν σώνεις. (σ. 31)

Η υπόθεση της τραγωδίας έχει ως εξής: Ένα εφιαλτικό όνειρο απελπίζει μια κρητικιά προσφυγοπούλα, τη Λάμπρω, που παραλογίζεται και θέλει να αυτοκτονήσει, γιατί νομίζει ότι ο αδελφός της Αλέξανδρος, που πολεμά στην Κρήτη, έχει σκοτωθεί. Στην Ερμούπολη φτάνει ένας συναγωνιστής του φέρνοντας την είδηση ότι ο αδελφός της συνελήφθη από τους Τούρκους και φυλακίστηκε στο Φιρκά των Χανίων. Στο άκουσμα αυτής της είδησης η ηρωίδα θρηνεί και επιδιώκει το θάνατο. Ένας γενναίος και ευγενής νέος, ο Φλώρος, σπεύδει να τη βοηθήσει. Μαζί με τον φίλο του Λεωνίδα θα μεταβούν στα Χανιά για να απελευθερώσουν τον Αλέξανδρο. Όμως μια μέρα μετά την αναχώρησή τους, ο Λεωνίδας επιστρέφει στην Ερμούπολη, φέρνοντας μια είδηση, που ανατρέπει ευχάριστα την εξέλιξη της ιστορίας: Ο αδελφός της Λάμπρω είναι ζωντανός. Αφού

δραπέτευσε από τη φυλακή, πήρε μια βάρκα με τους συντρόφους για να φτάσει στην ελεύθερη Ελλάδα. Έπειτα από μια μεγάλη περιπέτεια στο Αιγαίο, σώθηκε με τη βοήθεια του Φλώρου, έξω από το λιμάνι της Νάξου. Η ιπποτική πράξη του Φλώρου κάνει ν' ανθίσει στην καρδιά της Λάμπρος ο έρωτας. Η θεία και η φίλη της προσπαθούν να αποτρέψουν τον έρωτα της ορφανής για τον πλούσιο νέο. Ο Φλώρος φτάνει στη Σύρο και εξομολογείται τον έρωτά του στη Λάμπρω και οι δύο νέοι δίνουν όρκο αιώνιας αγάπης. Όμως, μια νέα μεταβολή της τύχης περιμένει το ζευγάρι· ο πατέρας του Φλώρου θέλει να παντρέψει το γιο του με την Ευανθία, την κόρη του ευεργέτη του, ο οποίος είχε σκοτωθεί στη σφαγή της Χίου. Ο γιος αρνείται το συνοικέσιο, γιατί η καρδιά του πια ανήκε στη Λάμπρω, αλλά ο πατέρας του δεν μεταπείθεται. Απελπισμένος ο γιος αποπειράται ν' αυτοκτονήσει, αλλά τον σώζει ο Λεωνίδας λέγοντάς του ότι πρέπει να ζήσει για χάρη της πατρίδας. Πριν αναχωρήσει για τον πόλεμο, ο Φλώρος συναντά τη Λάμπρω και λυπημένος της ανακοινώνει την άδικη θέληση του πατέρα του. Η Λάμπρω προτρέπει τον αγαπημένο της να υπακούσει στο γονέα του. Ο Φλώρος της γράφει μια επιστολή για να συναντηθούν ξανά, προτού αναχωρήσει το πλοίο για την εκστρατεία και στέλνει τον υπηρέτη του να της την παραδώσει. Ο υπηρέτης όμως δίνει το γράμμα στον πατέρα του Φλώρου, ο οποίος για να διαλύσει τον έρωτα των δύο νέων σχεδιάζει ο υπηρέτης να μεταφέρει ένα ψεύτικο μήνυμα, ότι τάχα η Λάμπρω δεν θέλει να ξαναδεί τον Φλώρο. Μόλις ο Φλώρος μαθαίνει την “άρνηση” της κόρης αποπειράται ν' αυτοκτονήσει, αλλά τον σώζει ο Αλέξανδρος. Μετά από αυτά ο πατέρας του για να μη χάσει το μοναχοπαίδι του, δίνει την ευχή του για το γάμο του γιου του. Ο Φλώρος περιχαρής συναντά τη Λάμπρω και της ανακοινώνει την απόφαση του πατέρα του και ότι θα την παντρευτεί, αφού γυρίσει από τον πόλεμο. Η ηρωίδα για να μην αποχωριστεί τον αγαπημένο της στη διάρκεια του πολέμου, ντύνεται σαν άντρας και τον ακολουθεί, χωρίς αυτός να το γνωρίζει¹⁵. Σε μια μάχη έβαλε το σώμα της σαν ασπίδα για να τον προστατεύσει και ένα βόλι εχθρικό την πλήγωσε θανάσιμα στο στήθος.

Η “Λάμπρω” τονίζει τη σημαντική παρουσία των γυναικών στην πορεία διαμόρφωσης του ιστορικού γίνεσθαι και κάνει πράξη την ιδέα της Ευανθίας Καϊρη να αναδειχτεί η εθνική δράση των γυναικών ως ισάξια με των ανδρών¹⁶. Το δράμα έχει ενδιαφέρουσα θεατρική πλοκή και αν ανέβει στη σκηνή, θα συγκινήσει και το σύγχρονο θεατή.

Οι κατάλογοι των συνδρομητών στα βιβλία της Αντωνούσας παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς σ' αυτούς καταχωρίζονται και ονόματα συνδρομητριών δίνοντάς μας μια εικόνα

¹⁵Η μεταμφίεση της Λάμπρος πρέπει να συσχετιστεί με τη μεταμφίεση της Α. Κ. στο βιβλίο “Η νύξ της 10 προς 11 Οκτωβρίου 1862[...]”. Η μεταμφίεση των γυναικών σε άντρες και η συμμετοχή τους στον πόλεμο, δεν είναι μόνο κοινός λογοτεχνικός τόπος, αλλά και μια ιστορική πραγματικότητα. Αναφέρω μόνο τις περιπτώσεις δύο γυναικών από την Κρήτη που ντύθηκαν αντρικά και πολέμησαν γενναία, της Κριτσοπούλας το 1821 και της συνονόματης της Καμπούρακη, Αντωνούσας Καστανάκη ή Καστανοπούλας στην επανάσταση του 1866. Για το ρόλο των μεταμφιέσεων στη λογοτεχνία βλ. Μαίρη Μικέ, *Μεταμφιέσεις στην Νεοελληνική Πεζογραφία (19ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα 2001.

¹⁶“Έπρεπεν, ίσως, φίλοι μου, αντί να σας προσφέρω αλλογενών ιστορίας, να σας διηγηθώ Ελληνίδων γυναικών τας ζωάς. Ηξεύρω ότι το γένος μας ευτήρησε να γεννήση όχι μόνον μεγάλους άνδρας, αλλά και νεάνιδας, και γυναίκας, θαυμαστάς εις την αρετήν και ενδόξους εις την παιδείαν [...]”. Βλ. στο *I. Ν. Βουίλλος, Συμβουλαί προς την θυγατέραν μου, μετάφρασις Ε. Ν. η εξ Άνδρου, εν τω τυπογραφείω της των Κυδωνιών Σχολής, 1820, σ. η´*.

του ποσοστού των εγγράμματων γυναικών τουλάχιστον στα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και μια ιδέα για την υπό διαμόρφωση ανεξάρτητη γυναικεία κοινωνική ταυτότητα (gender) στο νεοσύστατο βασίλειο. Από την άλλη δείχνουν την πρόσληψη του έργου της την εποχή εκείνη. Διαβάζουμε πάμπολλα ονόματα συνδρομητών, μεταξύ των οποίων του βασιλιά Όθωνα, ο οποίος είχε παραγγείλει 50 αντίτυπα του πρώτου θεατρικού της, ονόματα πολλών αγωνιστών και απογόνων τους. Ο Χαρίλαος Τρικούπης είχε παραγγείλει 20 αντίτυπα από το τελευταίο δράμα της. Το έργο της Αντωνούσας είχε κερδίσει και τους άνδρες αναγνώστες, οι οποίοι προτιμούσαν να διαβάζουν έργα με εθνικό περιεχόμενο και όχι εύπεπτα γαλλικά ρομάντζα.

Πρωτοπόρος στάθηκε η Αντωνούσα και στη διαφύλαξη και προβολή της γυναικείας λαϊκής τέχνης. Αυτό που αργότερα, στο γύρισμα του αιώνα, θα επιδιώξουν διάφοροι σύλλογοι και το Λύκειο Ελληνίδων. Ίδρυσε στην Ερμούπολη, το Μεσολόγγι και την Αθήνα εργαστήρια, που παράλληλα λειτουργούσαν και ως τεχνικές σχολές θηλέων για την εκμάθηση κατασκευής κεντημάτων και ζωγραφικής καλεμικιαρίων. Στα τεχνικά σχολεία της δίδαξε τις μαθήτρες της, να συνειδητοποιήσουν ότι τα έργα των χειρών τους, όχι μόνο εξέφραζαν την ταυτότητα τους, την τέχνη και το μόχθο τους, αλλά θα συνέβαλαν και στην ανεξαρτητοποίηση τους, αφού με αυτά θα εξοικονομούσαν κάποια χρήματα.

Η Ευανθία Καΐρη δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως η πρώτη Ελληνίδα λογία. Λέγεται ότι ο “Νικήρατός” της στάθηκε το πρότυπο για τα πατριωτικά δράματα της Καμπουράκη. Όμως, αν και η Ευανθία διέθετε εξαιρετική μόρφωση, παρέμεινε κάτω από τη βαριά σκιά του αδελφού της, συνεσταλμένη και σεμνή, χωρίς ν' ανοίξει τα φτερά της προς την κοινωνική ζωή. Η πρωτότυπη παρουσία της στα γράμματα αρχίζει και σταματά με τον “Νικήρατο”, που δημοσίευσε ανωνύμως. Η προσωπικότητα της Αντωνούσας ήταν εντελώς διαφορετική. Ανεξάρτητη και φιλελεύθερη, βγήκε στην κοινωνία, μπόρεσε να σταθεί στα πόδια της μόνη της και να συνομιλήσει επί ίσοις όροις με τους άντρες. Το μήνυμα για την ισότητα των δύο φύλων δεν υπάρχει στην Καΐρη.

Ως προς την Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία η άποψη ότι είναι η πρώτη Ελληνίδα φεμινίστρια και ότι η σκέψη τη φέρνει κοντά στην Αγγλίδα πρωτεργάτρια του φιλελεύθερου φεμινισμού Mary Wollstonecraft (1759-1797). Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι οι ιδέες της δεν είχαν καμιά επίδραση στην εποχή της, αφού η “Αυτοβιογραφία” της εκδόθηκε μισό αιώνα μετά το θάνατό της. Η ίδια δεν επιδίωξε ποτέ να κοινοποιήσει τις σκέψεις της, όπως έκανε η Αντωνούσα. Κατέγραφε στην αυτοβιογραφία της τη μίζερη ζωή της, αλλά δεν μπόρεσε να αρθρώσει δημόσιο λόγο για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, στην πολιτική, στην επανάσταση, γιατί θεωρούσε ότι η γυναικεία ύπαρξη είναι περιορισμένη και αδύναμη να αντιδράσει. Θα έλεγα ότι ο λόγος της ήταν μια σιωπηλή διαμαρτυρία για τον ανδρικό αυταρχισμό, ένα είδος ψυχοθεραπείας μέσω της γραφής, λόγος χωρίς σύγχρονο αποδέκτη, μια παραγωγή λόγου για προσωπική και μόνο χρήση. Για τα θεατρικά έργα της είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι τα

προόριζε να δημοσιευτούν ή να παρασταθούν. Ήταν περισσότερο μια εξάσκηση της έγκλειστης μεγαλοαστής στη μετάφραση ή ένας τρόπος για να ικανοποιήσει τη ζωτική ανάγκη της επικοινωνίας μέσω του θεατρικού διαλόγου¹⁷. Η διαμαρτυρία της δεν ξεπέρασε τα στενά όρια των τειχών του σπιτιού της. Δεν τόλμησε να κάνει πράξη τις ιδέες της. Γι' αυτό και η φυγή της από το σπίτι κράτησε μόνο λίγες ώρες. Αντίθετα από την επικρατούσα ως τώρα άποψη, πρώτη η Αντωνούσα έκανε πράξη το αίτημα για τη γυναικεία χειραφέτηση και ζήτησε μια θέση στη “δημόσια σφαίρα”.

Η Αντωνούσα είναι η πρώτη Ελληνίδα, μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, που όχι μόνο έθιξε στο λογοτεχνικό της έργο το αίτημα της ισότητας των δύο φύλων και του σεβασμού της γυναικείας προσωπικότητας, αλλά και το έκανε πράξη στην κοινωνική ζωή. Ξεπέρασε τα ασφυκτικά όρια του σπιτιού, οργάνωσε δική της επιχείρηση, συνομίλησε με άνεση με πολιτικούς άνδρες, κοινοποίησε τις ιδέες της μέσα από τα βιβλία της, ενθάρρυνε με το παράδειγμά της και άλλες γυναίκες, σχολίασε τα πολιτικά πράγματα ως ενεργή πολίτις, όταν οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το δημόσιο βίο. Μαχητική και ασυμβίβαστη έμεινε ένα πρόσωπο ελεύθερο. Ήταν ένα φωτεινό γέννημα του Διαφωτισμού.

Βιβλιογραφία

Εργογραφία Αντωνούσας Καμπουροπούλας (Καμπουράκη)

* “Ποιήματα Τραγικά”, εμπεριέχοντα διαφόρους πολέμους της Κρήτης επί της Ελληνικής Επανάστασης, συνταχθέντα και εκδοθέντα υπό Αντωνούσα Ι. Καμπουροπούλα, εν Ερμούπολει, εκ της τυπογραφίας Γεωργ. Πολυμερή, 1840 (η καταγραφή από αντίτυπο της Βιβλιοθήκης Γεωργίου Καλαϊσάκη, που απόκειται στο ΙΑΚ)

* “Γεώργιος Παπαδάκης”, τραγωδία εις πράξεις πέντε διηρημένη. Ποίημα της Αντωνούσας Ι. Καμπουροπούλας εκ Χανίων της Κρήτης, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1847

* “Λάμπρω”, Τραγωδία εις πράξεις πέντε, ποίημα της Αντωνούσας Ι. Καμπουροπούλας εκ Χανίων της Κρήτης, εν Μεσολογγίω, τυπ. Ελληνικών Χρονικών, 1861.

* “Η νύξ της 10 προς 11 Οκτωβρίου 1862 εν Αθήναις μεθ' όλων των ουσιωδεστέρων γεγονότων μέχρι της 21 του αυτού μηνός, συνετάχθη παρά της Ελληνίδος Α. Κ. προς γνώσιν των ομογενών και των δύο φύλων, εκ του τυπογραφείου Ερμού [1862]”

* “Μνήμη”, ήτοι τα συμβάντα της Ναυπλιακής και Οκτωβριανής Επανάστασης, ποίημα της Αντωνούσας Ι. Καμπουροπούλου εκ Χανίων της Κρήτης, εν Αθήναις, τύποις Η Φιλόμουσος Λέσχη”, 1863.

* “Η έξοδος του Μεσολογγίου”, τραγωδία εις πέντε πράξεις υπό της κυρίας Αντωνούσας Καμπουράκη, Κρήσης, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, 1875.

---

¹⁷Για την Ελισάβετ Μαρτινέγκου βλ. Β. Αθανασόπουλος, ό.π., σ. 35-122.